ADOLAT VA ADOLATPARVARLIK TUSHUNCHALARINING IJTIMOIY-FALSAFIY MOHIYATI

Hamroyev Saidjon Sanoyevich
Buxoro davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. *Maqolada adolat va adolatparvarlik tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mazmuni hamda o‘zaro aloqadorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi adolatni ijtimoiy munosabatlarni baholash mezoni, adolatparvarlikni esa ushbu mezonlarni o‘zlashtirish va mas’uliyatli faoliyatda qo‘llash bilan bog‘liq shaxsiy sifat sifatida farqlashdan iborat. Konseptual tahlil, tarixiy-qiyosiy va nazariy sintez metodlari yordamida Aflotun, Arastu, J. Rols, A. Sen va A. Honneth qarashlari qiyoslanadi. Mualliflik talqinida adolatparvarlikning bilish, qadriyat, refleksiv-emotsional, shaxslararo hamda faoliyat va mas’uliyat jihatlari ajratiladi. Yoshlar adolatparvarligini shakllantirishda axloqiy e’tiqod, adolatli ijtimoiy muhit va real faoliyat imkoniyatlarini birgalikda hisobga olish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *adolat, adolatparvarlik, axloqiy fazilat, qadriyat, ijtimoiy institut, real imkoniyat, tan olinish, refleksiya, mas’uliyat, yoshlar.*

Аннотация. *В статье анализируются социально-философское содержание понятий справедливости и приверженности справедливости, а также их взаимосвязь. Цель исследования — разграничить справедливость как критерий оценки общественных отношений и приверженность справедливости как личностное качество, связанное с усвоением этих критериев и их применением в ответственной деятельности. Посредством концептуального, историко-сравнительного анализа и теоретического синтеза сопоставляются взгляды Платона, Аристотеля, Дж. Ролза, А. Сена и А. Хоннета. Предлагается авторская модель, включающая познавательный, ценностный, рефлексивно-эмоциональный, межличностный и деятельностно-ответственный компоненты. Обосновывается необходимость учитывать нравственные убеждения, справедливую социальную среду и реальные возможности деятельности при воспитании молодёжи.*

Ключевые слова: *справедливость, приверженность справедливости, нравственная добродетель, ценность, социальный институт, реальные возможности, признание, рефлексия, ответственность, молодёжь.*

Abstract. *The article examines the socio-philosophical meanings of justice and commitment to justice and their relationship. It aims to distinguish justice as a criterion for evaluating social relations from commitment to justice as a personal quality involving the internalisation and responsible application of such criteria. Conceptual analysis, historical comparison and theoretical synthesis are used to examine the approaches of Plato, Aristotle, John Rawls, Amartya Sen and Axel Honneth. The proposed conceptual model comprises cognitive, value-based, reflective-emotional, interpersonal, and action-and-responsibility components. The analysis argues that moral convictions, a just social environment and genuine opportunities for action should be considered together in developing young people's commitment to justice.*

Keywords: *justice, commitment to justice, moral virtue, value, social institution, capabilities, recognition, reflection, responsibility, youth.*

Kirish. Adolat ijtimoiy tafakkurning eng qadimgi va ayni vaqtda mazmuni muntazam yangilanib boruvchi fundamental kategoriyalaridan biridir. U axloqiy fazilat, kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni baholash mezoni, ne’mat va imkoniyatlarni taqsimlash tamoyili hamda huquqiy tartibning me’yoriy asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Adolatning turli talqinlari shaxsning qanday yashashi kerakligi haqidagi savolni jamiyat qanday tashkil etilishi lozimligi haqidagi savol bilan bog‘laydi. Shu sababli mazkur kategoriyani o‘rganishda individual axloq va ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish zarur.

Sh.M. Mirziyoyev “Qonun va adolat ustuvorligini ta’minlash — Yangi O‘zbekistonni barpo etishning eng muhim shartidir”, deb ta’kidlaydi [1]. Ushbu fikr adolatning ijtimoiy hayotni tashkil etishdagi ahamiyatini ifodalaydi. Maqolamiz doirasida bundan kelib chiqadigan mualliflik xulosasi shuki, yoshlarni adolatga sodiqlik ruhida tarbiyalash ularning kundalik hayotida huquqlar himoyasi, xolis baholash va mas’uliyatli munosabatlarni ta’minlash bilan bog‘liq holda ko‘rilishi lozim. Siyosiy-huquqiy yo‘nalishning belgilanishi bilan uning amaldagi natijalarini baholash alohida tahlil vazifalaridir.

Muammoning nazariy dolzarbligi “adolat” va “adolatparvarlik” tushunchalarini farqlash zarurati bilan belgilanadi. Adolatli qaror yoki qoida mavjudligi uni qo‘llaydigan insonda adolatparvarlik shakllanganini o‘z-o‘zidan bildirmaydi. Shaxs adolatga oid bilimga ega bo‘lsa ham, manfaatlar to‘qnashuvida ushbu bilimga muvofiq harakat qilmasligi mumkin. Boshqa tomondan, adolatni qadrlaydigan insonning uni ro‘yobga chiqarish imkoniyatlari ijtimoiy sharoitlar bilan cheklanishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi adolat va adolatparvarlikning kategoriyaviy farqini aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini tushuntirish hamda yoshlar adolatparvarligini o‘rganishga mos nazariy model taklif etishdan iborat. Konseptual tahlil tushunchalarning mazmunini farqlashga, tarixiy-qiyosiy metod turli falsafiy yondashuvlarni solishtirishga, nazariy sintez esa ularning tadqiqot uchun ahamiyatli jihatlarini birlashtirishga xizmat qiladi. Maqola nazariy tadqiqot bo‘lib, unda so‘rov yoki tajribaga asoslangan empirik natijalar taqdim etilmaydi.

Asosiy qism.

Aflotunning “Davlat” asarida adolat donolik, jasorat va mo‘tadillik bilan bir qatorda tayanch fazilat sifatida muhokama qilinadi. Davlatdagi adolat uning qismlari o‘z vazifalarini bajarishi orqali tushuntirilsa, shaxsdagi adolat ruh qismlarining tartibi va uyg‘unligi bilan bog‘lanadi [2]. Bu talqin adolatni alohida harakatdan tashqari insonning ichki axloqiy tuzilishi bilan ham bog‘lashga imkon beradi.

Aflotun qarashlarining mazkur tadqiqot uchun ahamiyati shaxsiy barqarorlik masalasini ochishidadir. Muayyan vaziyatda adolatli harakat qilish tashqi talab yoki manfaat ta’sirida yuz berishi mumkin. Adolatparvarlik esa adolatning shaxs qarashlari va tanlovlarida nisbatan barqaror o‘rin egallashini nazarda tutadi. Biroq antik polis tuzilishini zamonaviy teng huquqli fuqarolik tartibiga bevosita ko‘chirish mumkin emas. Bu yerda tarixiy modeldan foydalanish uning tushuntirish imkoniyatlarini ajratib olishni anglatadi.

Arastu “Nikomax axloqi”ning V kitobida umumiy va xususiy adolatni farqlaydi. Umumiy adolat fazilatning boshqalarga nisbatan namoyon bo‘lishini, xususiy adolat esa muayyan ne’matlar, taqsimot va kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni qamrab oladi. Taqsimlovchi adolat mutanosiblikka, tuzatuvchi adolat munosabatlarda buzilgan tenglikni tiklashga taalluqlidir [3]. Mazkur farqlash adolatni vaziyatga mos mezonlar orqali baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Shundan kelib chiqib, tenglikni barcha holatlarda bir xil taqsimot deb tushunish yetarli emas. Masalan, ta’limdagi umumiy baholash mezonlari barcha talabalar uchun ochiq va bir xil qo‘llanishi lozim. Qo‘shimcha ko‘mak esa o‘qishda to‘siqqa duch kelayotgan talabaning ehtiyojiga qarab farqlanishi mumkin. Bu misol Arastuning tayyor pedagogik tavsiyasi emas, mutanosiblik masalasini zamonaviy sharoitda tushuntirishga qaratilgan mualliflik izohidir. Adolatli farqlashning asoslanganligi uning maqsadi, mezonlari va oqibatlarini tekshirish orqali aniqlanadi.

Aflotun va Arastu talqinlarini qiyoslash adolatning ichki axloqiy hamda shaxslararo jihatlarini birgalikda ko‘rishga yordam beradi. Ichki e’tiqod adolatli tanlovni qo‘llab-quvvatlaydi, boshqalar bilan munosabatlar esa ushbu e’tiqodning amaliy sinov maydonidir. Yosh insonning adolatga munosabati oilada, ta’limda va

tengdoshlar davrasida uchraydigan baholash hamda muomala tajribasi orqali boyishi yoki ziddiyatga duch kelishi mumkin.

J. Rouls adolatning asosiy predmetini jamiyatning asosiy tuzilmasi bilan bog‘laydi. Asosiy institutlar huquq va majburiyatlarni belgilab, ijtimoiy hamkorlikdan olinadigan manfaatlarning taqsimlanishiga ta’sir ko‘rsatadi [4]. Shuning uchun adolatni faqat insonning niyatlari bilan baholash yetarli emas, qaror qabul qilish qoidalari va institutlarning faoliyatini ham tekshirish zarur. Bunda shaxsiy fazilat va institutsional adolat tahlilning o‘zaro bog‘liq darajalaridir.

Roulsning “boshlang‘ich holat” va “bilmaslik pardasi” tushunchalari prinsiplarni xolis tanlash shartlarini modellashtiradi. Faraziy ishtirokchilar o‘zlarining kelajakdagi mavqei va shaxsiy ustunliklarini bilmagan holda ijtimoiy hamkorlik tamoyillarini tanlaydi [4]. Maqolamizda ushbu yondashuv yoshlarning qoidani o‘z manfaatidan tashqari nuqtayi nazardan baholashiga nazariy asos sifatida talqin qilinadi. Masalan, baholash qoidasini taklif etayotgan shaxs o‘sha qoida unga noqulay vaziyatda ham maqbul bo‘lishini tekshirishi mumkin.

A. Senning imkoniyatlar yondashuvi mavjud resurslar bilan ulardan foydalanishning real erkinligi o‘rtasidagi farqqa e’tibor qaratadi. Insonning hayotida amalga oshgan holat va faoliyatlar bilan u tanlashi mumkin bo‘lgan real imkoniyatlar bir xil tushuncha emas [5]. Bir xil vosita turli odamlar uchun sog‘liq, ijtimoiy sharoit yoki muhitdagi to‘siqlar sabab turli natija berishi mumkin.

Bu farq yoshlar adolatparvarligini tahlil qilishda ham muhim. O‘z fikrini bildirish huquqining mavjudligi undan xavfsiz va samarali foydalanish imkoniyati ta’minlanganini anglatmaydi. Adolatni qadrlash esa adolatsizlikka qonuniy munosabat bildirish vositalari mavjudligini kafolatlamaydi. Shu bois axloqiy tarbiya bilan birga murojaat qilish tartibining tushunarliligi, qarorlarni qayta ko‘rib chiqish imkoniyati va fikrni tinglash madaniyatini hisobga olish kerak. Bular mazkur nazariy tahlildan chiqarilgan amaliy takliflardir.

A. Honneth shaxsning o‘ziga munosabati shakllanishini boshqa kishilar bilan tan olinish munosabatlari orqali tushuntiradi. Uning yondashuvida muhabbat va g‘amxo‘rlik, huquqiy hurmat hamda ijtimoiy qadrlash alohida ahamiyat kasb etadi [6]. Mazkur nazariya yoshlar adolat haqidagi tasavvurlarni boshqalarning o‘zlariga va atrofdagilarga munosabatini kuzatish orqali ham o‘zlashtirishini tushuntirishga yordam beradi.

Tan olinish shaxsiy istaklarning barchasini ma’qullash degani emas. Insonning qadr-qimmatini hurmat qilish bilan uning har bir talabini adolatli deb qabul qilish o‘rtasida farq mavjud. Yosh shaxsning norozilik hissi muhim tajriba bo‘lsa-da, uning asoslanganligini vaziyat haqidagi ma’lumotlar, umumiy mezonlar va boshqa

ishtirokchilarning huquqlari bilan solishtirish kerak. Shu nuqtada axloqiy sezgirlik tanqidiy mushohada bilan bog‘lanadi.

Adolatsizlikni baholashda “Mazkur talab boshqalar uchun ham maqbulmi?”, “Qaror barcha tomonlarning huquqlarini hisobga oladimi?”, “Shaxsiy manfaatim baholashimga qanday ta’sir qilmoqda?” kabi savollar qo‘yilishi mumkin. Bunday mushohada hissiy reaksiyani inkor etmaydi. Uning asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Shaxs faqat o‘ziga adolat talab qilib, boshqalarning asosli talablarini e’tiborsiz qoldirsa, uning pozitsiyasi adolatparvarlik mezonlariga to‘liq javob bermaydi.

Yuqoridagi qiyosiy tahlil asosida maqolada adolat ijtimoiy munosabatlar, qarorlar, xatti-harakatlar va institutlarning inson qadr-qimmati, huquqlar, tenglik, mutanosiblik hamda asoslangan imkoniyat mezonlariga muvofiqligini baholashga xizmat qiluvchi normativ-qadriyatli kategoriya sifatida talqin qilinadi. Adolatparvarlik esa shaxsning ushbu mezonlarni anglash, qadriyat sifatida qabul qilish va boshqalarning huquqlarini hurmat qilgan holda mas’uliyatli faoliyatda qo‘llashga yo‘nalgan, rivojlanib boruvchi ijtimoiy-axloqiy sifatidir. Ushbu ta’riflar maqolaning mualliflik sintezidir.

Modelning bilish jihati adolat mezonlarini tushunish, vaziyatlarni farqlash va hukmni dalillar bilan asoslashni qamrab oladi. Bu yerda ma’lumot hajmidan ko‘ra uni muayyan vaziyatda o‘rinli qo‘llash muhim. Qadriyat jihati esa adolatning tashqi talabdan ichki e’tiqodga aylanishini ifodalaydi. Shaxs tashqi nazorat bo‘lmaganida ham adolat mezonlarini tanlovida hisobga olishi mazkur jihatning namoyon bo‘lish belgisi sifatida qaralishi mumkin.

O‘zini anglash va hissiy munosabat bildirish adolatsizlikka sezgirlik va o‘z bahosini tanqidiy tekshirish birligini anglatadi. Shaxslararo jihat boshqalarning teng qadr-qimmatini, huquqlari va asosli manfaatlarini e’tirof etishga taalluqlidir. Faoliyat va mas’uliyat jihati esa qarashlarning amaliy qaror va harakatlarda ifodalanishini, vositalarning axloqiy maqbulligi hamda oqibatlar uchun javobgarlikni qamrab oladi. Har qanday faollikni adolatparvarlik deb baholab bo‘lmaydi.

Mazkur tarkibiy qismlar bir-birini to‘ldiradi. Bilim qadriyatga aylanmasa, shaxs undan faqat o‘z manfaatini himoya qilish uchun foydalanishi mumkin. Norozilik tanqidiy tahlilsiz qolsa, biryoqlama hukmga aylanishi ehtimoli mavjud. Qadriyatni amalda qo‘llash imkoniyati cheklanganda esa shaxsning e’tiqodi faoliyatda yetarli namoyon bo‘lmasligi mumkin. Bu holatni baholashda shaxsiy tayyorlik va tashqi to‘siqlarni farqlash kerak.

Modeldagi rivojlanish bilim olish, uning mazmunini anglash, qadriyat sifatida qabul qilish, vaziyatni tanqidiy baholash, boshqalarning huquqlarini e’tirof etish,

mas’uliyatli tanlov va amaliy tajriba orqali tushuntiriladi. Tajriba avvalgi bilim va qarashlarni qayta ko‘rib chiqishga olib kelishi mumkin. Bosqichlar qat’iy ketma-ketlikdagi universal psixologik qonun sifatida emas, o‘zaro ta’sir qiluvchi nazariy jarayonlar sifatida taklif etiladi.

Modelni keyingi tadqiqotlarda axloqiy vaziyatlar bo‘yicha asoslangan hukm chiqarish, manfaatga zid sharoitda prinsipga sodiqlik, boshqalarning talablarini eshitish hamda amaliy faoliyatda mas’uliyatni qabul qilish mezonlari orqali aniqlashtirish mumkin. Faqat o‘zini baholashga asoslangan so‘rov yetarli bo‘lmasligi mumkinligi sababli vaziyatli topshiriqlar, suhbat va faoliyat kuzatuvini uyg‘unlashtirish taklif etiladi. Bu usullar orqali olingan ma’lumotlar bo‘lmaguncha modelning samaradorligi haqida qat’iy xulosa chiqarilmaydi.

Xulosa. Adolat va adolatparvarlik mazmunan farqlanadigan, o‘zaro bog‘liq tushunchalardir. Adolat baholash mezonlari va ijtimoiy tartib talablarini ifodalasa, adolatparvarlik ushbu mezonlarning shaxs e’tiqodi, munosabatlari va mas’uliyatli faoliyatida namoyon bo‘lishini anglatadi. Bir martalik adolatli xatti-harakat barqaror adolatparvarlikning mavjudligini tasdiqlash uchun yetarli emas.

Klassik va zamonaviy yondashuvlarni qiyoslash ichki axloqiy tartib, shaxslararo munosabatlar, institutlar, real imkoniyatlar va tan olinishni birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu jihatlar tarixiy nazariyalarning yagona tayyor tasnifi emas, maqola maqsadidan kelib chiqadigan analitik yo‘nalishlardir. Ularni uyg‘unlashtirish yoshlar adolatparvarligini faqat bilim yoki norozilik hissi bilan izohlash chegaralarini ochadi.

Mualliflik modeli adolatparvarlikning bilish, qadriyat, refleksiv-emotsional, shaxslararo hamda faoliyat va mas’uliyat jihatlarini birlashtiradi. Uning asosida ta’limda asoslangan axloqiy muhokama, baholash mezonlarining ochiqligi, fikrni tinglash va qonuniy murojaat imkoniyatlarini rivojlantirishni tavsiya etiladi. Model nazariy taklif maqomida qoladi. Uning qo‘llanish chegaralari va amaliy samaradorligini aniqlash uchun empirik tadqiqot zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021. — 464 b.

2. Plato. Republic. Vol. I: Books 1–5 / ed. and transl. by C. Emlyn-Jones, W. Preddy. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.

3. Aristotle. Nicomachean Ethics / transl. by H. Rackham. — Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, 1934.

4. Rawls J. A Theory of Justice. Revised ed. — Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.

5. Sen A. The Idea of Justice. — Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

6. Honneth A. The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts / transl. by J. Anderson. — Cambridge: Polity Press, 1995.